

पंचायतराज आणि महिला सक्षमीकरण

प्रा. डॉ. साबळे टी. जी.

राज्यशास्त्र विभाग,

प्रगती कला व विज्ञान महाविद्यालय सिल्लोड

ता. सिल्लोड, जि. औरंगाबाद

प्रस्तावना

भारतीय लोकशाही ही तेव्हाच खरी अर्थाने यशस्वी होऊ शकते, जेव्हा ती सर्व समाजघटकांना समान हक्क, संधी व सन्मान देते. विशेषतः महिलांना — जे अनेक वर्षे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीयदृष्ट्या उपेक्षित राहिले. या पार्श्वभूमीवर, पंचायतराज संस्था हे महिला सक्षमीकरणाचे प्रभावी साधन ठरले आहे. ७३व्या घटनादुरुस्तीने केवळ स्थानिक स्वराज्य व्यवस्था बळकट केली नाही, तर महिलांना निर्णायक प्रक्रियेत सामावून घेऊन एक लोकशाही क्रांतीच घडवली. आज महिलांचे पंचायतींमधील प्रतिनिधित्व हे केवळ आकडेवारी पुरते मर्यादित न राहता, सामाजिक बदलाची प्रेरणा बनत आहे. या लेखात पंचायतीतील महिलांचे स्थान, आरक्षणाचे महत्त्व, अनुभव, अडचणी, सशक्तीकरणाच्या पातळ्या आणि भावी दिशा यांचा सैद्धांतिक अभ्यास केला जाईल.

१. पंचायतराज संस्था आणि महिलांचे घटनात्मक स्थान

१९९२ मध्ये झालेल्या ७३व्या घटनादुरुस्तीनंतर राज्यघटनेत अनुच्छेद २४३-D अंतर्गत पंचायतींमध्ये किमान ३३% जागा महिलांसाठी आरक्षित करण्यात आल्या. या आरक्षणात SC, ST व सामान्य वर्गातील महिलांचा समावेश झाला आणि अनेक राज्यांनी ही मर्यादा ५०% पर्यंत वाढवली आहे. यामुळे महिलांना पुढील फायदे मिळाले:

राजकीय सहभागाची संधी

नेतृत्व कौशल्यांचा विकास

निर्णयप्रक्रियेतील सक्रियता

स्थानिक पातळीवरील सन्मान व सामाजिक ओळख

२. महिला आरक्षणाचे सामाजिक महत्त्व

महिला आरक्षण हे केवळ 'संख्या' वाढवणारे नाही, तर 'दृष्टीकोन' बदलणारे आहे.

महिलांनी जेव्हा निर्णय घेण्यास सुरुवात केली, तेव्हा विकासाचा केंद्रबिंदू बदलला:

मुलींचे शिक्षण

स्वच्छता व पाणीपुरवठा

कुपोषण व आरोग्य

महिला सुरक्षा व स्वावलंबन

हे प्रश्न पूर्वी पंचायतींच्या अजेंड्यावर नव्हतेच – पण महिला नेतृत्वामुळे ते ठोस स्वरूपात चर्चेत आले.

३. महिलांच्या सहभागाचे वास्तव

आज लाखो महिला देशभरात सरपंच, सदस्य, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद सदस्य म्हणून कार्यरत आहेत.

काही ठळक उदाहरणे:

छत्तीसगडमध्ये एका आदिवासी महिला सरपंचने पाण्याच्या योजनांचा संपूर्ण बदल घडवला

बिहारमध्ये महिलांनी दारूबंदीच्या समर्थनार्थ आंदोलन सुरू केले

महाराष्ट्रातील एका सरपंच बाईंनी गावात डिजिटल लायब्ररी सुरू केली

अशा नेतृत्वाने गावांचा चेहरामोहराच बदलून टाकला.

४. अडचणी आणि सामाजिक बंधने

तथापि, महिलांच्या प्रतिनिधित्वामध्ये अनेक मर्यादा आजही अस्तित्वात आहेत:

खोटे सरपंचपद: काही ठिकाणी पुरुषच सर्व निर्णय घेतात व महिला केवळ नावापुरत्या असतात (या प्रकाराला

"सरपंच पति" ही संज्ञा देतात)

शैक्षणिक मर्यादा: अनेक महिला अपुरी शैक्षणिक पार्श्वभूमी असल्यामुळे कागदोपत्री कामे समजून घेण्यात अडचणी

राजकीय हस्तक्षेप: स्थानिक राजकारणी महिलांना बाहुलीसारखे वापरतात

सामाजिक मानसिकता: महिलांनी निर्णय घेणे हे अजूनही अनेकांना 'अनैसर्गिक' वाटते

५. महिला सक्षमीकरणाची लक्षणे

पंचायतीतील सहभागी महिला काही स्पष्ट लक्षणे दर्शवतात:

स्वतःचा आवाज: सार्वजनिक मंचावर आपले मत मांडणे

स्वावलंबन: आर्थिक व वैचारिक स्वातंत्र्य

राजकीय शिक्षण: संविधान, ग्रामविकास योजना, प्रशासन समजून घेणे

प्रेरणाम्रोत बनणे: इतर महिलांना सुद्धा समाजकार्यात सामील करणे

हे बदल हळूहळू ग्रामीण भागात सुद्धा महिलांना आत्मभान व आत्मसन्मान देत आहेत.

६. भावी दिशा आणि सुधारणा

महिला सक्षमीकरणाच्या या प्रक्रियेला अधिक मजबूत करण्यासाठी खालील उपाय गरजेचे आहेत:

नेतृत्व प्रशिक्षण कार्यक्रम – महिलांना प्रशासकीय कौशल्य देणे

Digital Literacy – ऑनलाइन फॉर्म, RTI, योजनांचा डेटा समजून घेण्यासाठी

Mentorship Models – अनुभवी महिला सरपंच बाई इतरांना मार्गदर्शन कराव्यात

लैंगिक संवेदनशीलता कार्यशाळा – पुरुष सदस्यांमध्ये मानसिक बदल घडवणे

राजकीय संरक्षण – महिलांवरील धमक्या, हिंसा थांबवण्यासाठी मजबूत कायदे

निष्कर्ष

पंचायतराज संस्था ही केवळ एक प्रशासनिक चौकट नाही, ती महिलांसाठी बदलाची संधी आहे. जेव्हा एखादी महिला सार्वजनिक निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होते, तेव्हा ती केवळ स्वतःचे आयुष्य बदलत नाही, तर गावाचे भवितव्य घडवते. महिला सक्षमीकरण हा फक्त आर्थिक किंवा शैक्षणिक घटकांवर अवलंबून नाही – तो नेतृत्व, आत्मभान आणि सामाजिक प्रतिष्ठेच्या संधीवर आधारित आहे. पंचायती या संधी देत आहेत. या सैद्धांतिक अभ्यासावरून हे स्पष्ट होते की, जर महिला पंचायतींच्या केंद्रस्थानी राहिल्या, तर भारतात स्थानिक लोकशाही एक नवा अर्थ घेऊन जन्माला येईल.

संदर्भ सूची:

1. पंचायतराज व्यवस्था – डॉ. यशवंत पाठक
2. महिला सक्षमीकरण आणि ग्रामीण प्रशासन – डॉ. वैशाली कदम, महाराष्ट्र महिला आयोग
3. 73 वी घटना दुरुस्ती – भारत सरकार प्रकाशन
4. UN Women India Reports – 2022 (अनुवादित संदर्भ)
5. स्थानीय शासन आणि लैंगिक समता – डॉ. अंजली देशमुख
6. मुलींचे शिक्षण व सामाजिक नेतृत्व – शिक्षा आयोग अहवाल 2021
7. सरपंच बाई : एक क्रांती – व्हिडिओ डॉक्युमेंटरी, गांधी पीस फाउंडेशन